

**KRONOLOŠKI SHEMATIČKI SAŽETAK RAZGOVORA
STEFANOVIĆ LJUBIŠE OD 17.2.1969
VODJENOG U STANU IMENOVANOG**

**INTERNIRAN U NEIŠAČKIM LOGORIMA
AKTIVNI ČLAN SKOJ-a U NIŠU**

**PODACI ZA PREŽIVELOG LOGORAŠA - LOGORA
CRVENI KRST U NIŠU - INTERNIRANOG U NE-
IŠAČKIM LOGORIMA ZBOG AKTIVNOSTI KAO ČLAN SKOJ-a
U NIŠU 1941 - 1944 GODINE**

STEFANOVIĆ LJUBIŠE

(41 stranica)

S A D R Ž A J:

- Biografski podaci
- Predratna aktivnost u naprednom omladinskom pokretu
- Aktivnost SKOJ-a u Nišu, po okupaciji zemlje
- Hapšenja od Specijalne policije i Nemaca 1.11.1941 prvi put,
zatim drugi put 12.2.1942 g.
- Postupak u specijalnoj policiji i Logoru na Crvenom krstu.
- Očevidac suđenja i odvođenja na streljanje - BUBANJ -
- Transportovanje za logor Sajmište 10.8.1942
- Doživljaji na Sajmištu
- Oktobra 1942 interniran za AUSTRIJU
- Počinjena zverstva Nemaca u logorima Austrije i Nemačke
- Povratak u domovinu - izgradnja zemlje

MAGNETOFONSKI SNIMAK STEFANOVIĆ

LJUBIŠE, sekretara osnovne privredne komore u Nišu.

INTERNIRCA U NEMAČKE LOGORE.

PRIKUPIO I OBRADIO-

RAZGOVOR VODIO NOŽICA

BRANKO, SARADNIK NARODNOG MUZEJA U NIŠU

Dakt. BRAN. PETKOVIĆ

Dana 17 februara 1969 godine, obavljen je razgovor sa drugom LJUBIŠOM STEFANOVIĆEM, sekretarom saveta trgovine Osnovne privredne komore u Nišu, rođj. 20.8.1926 g. u Nišu od oca DRAGUTINA i majke MARIJE rođj. DJORDJEVIĆ, oženjen DUŠANKOM rođj. STOJKOVIĆ, otac dvoje dece: kći Svetlana i sin DRAGUTIN. Stalno nastanjen u Nišu u ulici Filipa Višnjića 8/13

Pre rata pohađao je trgovačku akademiju tako da ga je i rat zatekao kao učenika ove škole. kao učenik, pripadao je naprednom omladinskom pokretu i zbog učešća u raznim aktivnostima i akcijama bio je zapažen u školi. Zbog aktivnosti na liniji MOP-a i zbog odlaska rođenog brata u partizane prvi put je uhapšen od SPECIJALNE POLICIJE U NIŠU 1.11.1941 g. i zadržan u njihovom zatvoru do 18 ili 19 februara 1941. Sa njim je uhapšen i otac DRAGUTIN. Iz ovog zatvora prebačen je U LOGOR NA CRVENOM KRSTU.

U LOGORU NA CRVENOM KRSTU BIO JE SMEŠTEN U SOBU TACCA ZAJEDNO SA OCEM. U OVOJ SOBI, ŽIVOT JE BIO NEPODNOŠLJIV KAO I U OSTALIM LOGORSKIM SOBAMA, NO SOBA 12 I DRUGE BILE SU POD POSEBNIM REŽIMOM. U ovom logoru ostao je do 18 novembra 1941 kada je pušten kući. Otac DRAGUTIN OSTAO JE I DALJE U LOGORU DO JUNA 1942 GODINE, KADA JE PUSTEN, NO JUNA 1952 GODINE UMRO JE U SVOM STANU.

LJUBIŠA JE DRUGI PUT HAPSEN 12 FEBRUARA 1942 GOD. OD SPECIJALNE POLICIJE U NIŠU, SADA ZBOG AKTIVNOSTI NA LINIJI SKOJ-a, kao aktivan član ove organizacije. nalazio se u zatvoru u Dušanovoj ulici, odakle je prebačen u LOGOR CRVENI KRST 24 FEBRUARA 1942 g. SA GRUPOM SKOJ-ca. U LOGORU SE NALAZIO DO 10 AVGUSTA 1942 GODINE, KADA JE TRANSPORTOVAN NA SAJMISTE.

NA SAJMISTU OSTAJE DO OKTOBRA 1942 GODINE, KADA JE SA VEĆOM GRUPOM NISLIJA I DRUGIH LOGORASA TRANSPORTOVAN ZA AUSTRIJU, DA BI KASNIJE BIO PREBACEN U ŠTUTGARD, GDE OSTAJE DO OSLOBODJENJA.

Kako je drug Ljubiša proveo duže vremena kao omladinac u pomenutim logorima, želimo da nam na jedan odredjen

način dodjemo do određene dokumentacije o njegovom hapšenju i svim zbivanjima koje je preživio. Želimo da nam objasni prvo hapšenje dok se je nalazio u specijalnoj policiji, postupke prema njemu, postupke prema njegovom ocu i dr. zatvorenicima. Zatim, kada je prebačen u logor kakva je tamo atmosfera bila i svih drugih pojedinosti i detalja kojih se seće. To bi se odnosilo na period za prvo njegovo hapšenje. Međutim, kako je poele kraćeg vremena po drugi put uhapšen i ponovo vraćen u isti zatvor i logor, verovatno da će se setiti detalja koji su dragoceni za taj vremenski period i posebno izvesnih podataka u logorima van zemlje.

Razgovor vodi NOŽICA BRANKO, saradnik Narodnog muzeja u Nišu, dana 17. februara 1968. godine, u kući draga LJUBIŠE.

Zovem se LJUBIŠA STEFANOVIĆ, rođen sam u Nišu 20. avgusta 1926. godine, u porodici od oca DRAGUTINA i majke MARIJE. Otac mi je u to vreme, neposredno pre rata, bio železnički penzioner. Imao sam i starijeg brata 4 godine od mene SIMU STEFANOVIĆA, koji je bio učenik Trgovačke akademije u Nišu.

Meni je poznato, i ako sam bio veoma mlad, jer sam bio učenik III ili IV razreda gimnazije, sada bi to bilo VII ili VIII raz. osmogodišnje škole, da je moj brat pripadao SKOJEVSKOJ organizaciji od ranijih dana svoje mladosti, pa je čak bio i član KOMUNISTIČKE PARTIJE. Kada sam ja bio znatno mlađi od njega, ipak sam imao prilike da od njegovih drugova i drugarica koje su ga posećivale u našoj kući, doznam mnoge stvari o marksizmu i lenjinizmu, ali zbog toga što sam se od njih razlikovao po godinama oni su od mene ipak mnoge stvari krili. U svakom slučaju, to su bili prvi utisci koji su ostavili na mene moj brat i njegovi drugovi, odnosno osećao sam da oni i ako krišom od mene, rade na jednom poslu, da su se organizovali i ako onda nisam znao ništa o detaljima,

da su se spremali za jednu veliku borbu, koje je bilo u to vreme još daleko, a koja bi trebala da izmeni tadašnji režim u našoj zemlji. To su bile stvari u koje sam ja veoma površno bio upućen u to vreme. Međutim, negde neposredno pred sam rat, te stvari su mi bile mnogo jasnije. I ako sam bio tek u svojoj 14 ili 15 god. starosti, dani te prve moje mladosti su se u stvari odvijale u jednom periodu kada je HITLER priganjao čitavu EVROPU i ratna opasnost se je bližila našoj granici. Ipak, i ako sam bio veoma mlad, mogao sam da shvatim da je fašizam nešto što treba da uglavnom utiče, odnosno da sprečava napredne radničke pokrete i da onemogućava borbu radničke klase da dođe do svog izražaja, odnosno za bolji život radničke klase. U stvari, u to vreme kao uzor nam je slušilo to, a što sam ja mogao nešto malo da saznam od njegovih drugova i mog brata - Sovjetski savez i Oktobarske socijalistička revolucija.

Još pre neposredne ratne opasnosti za JUGOSLAVIJU, moj brat kao učenik II razreda Trgovačke akademije u Nišu je 1939. godine, bio isključen sa nekoliko drugarica i drugova iz Trgovačke akademije zbog resturiranja knjiga i brošure koje su u to vreme bile zabranjene našoj omladini u našoj zemlji. Obzirom da je to bio kraj školske godine, razumljivo on nije mogao nigde da se upiše, jer je po tadašnjim zakonskim propisima bio isključen iz svih škola bivše Jugoslavije. Pošto se je završila školska godina, on je praktično izgubio tu godinu, to se je upisao u KRUSEVAC da nastavi Trgovačku akademiju. U to vreme nas je zatekao rat i kao što znate naša je zemlja vrlo brzo propala. Međutim, već onih dana posle rata osećao sam da se moj brat sa svojim drugovima veoma ozbiljno priprema za neakvu akciju. Dolaskom Nemaca u našu zemlju, odnosno u naš grad, vladala je atmosfera iščekivanja. Tek kada su NEMCI napali na Sovjetski savez 22. juna 1941. godine, verovatno da su postojeli izvesni

taoca a koji su nam rekli kasnije da smo zbog toga mi i oni zatvoreni, odnosno da smo zatvoreni zbog članova svojih porodica i to je zbog brata, drugi drugovi zbog sestara, braće, očeva itd.

U policiji specijalnoj smo bili svega nedelju dana prvi put. Oca su zvali da da izjave i saslušanje i kaže gde se nalazi njegov sin, odnosno moj brat. Kakav su pritisak na njega vršili, obzirom da je on bio star čovek, ja ne bih mogao da kažem. Međutim, mene su, pošto sam bio i razred trgovačke akademije, upisao sam se školske 1941/1942.god. zvali posebno kod upravnika policije ŽIVANOVIĆA. U kancelariji u kojoj sam bio pozvat na saslušanje vikali su na mene i korbašem pokušali da zaplaše i tražili od mene da kažem gde se nalazi moj brat. Ne sećam se koje su to lica bila, samo znam da je jedan od njih bio u uniformi četnika, a bilo je u sobi više njih i jedan je od njih pretio da su tu komunističku bandu treba STRELJATI? DA NE TREBA TROŠITI reći na saslušanje itd., dok je drugi imao pametniji predlog, najzad je kao dao mogućnost u roku od 3 dana da me puste na slobodu ukoliko kažem gde je brat, odnosno nadjem ga i dovedem. To mi je ostalo u dubokom sećanju zbog same atmosfere u kojoj sam se nalazio i branio se time da ništa o tome neznam, pošto sam još mlad i pitanje je da li bi ja kao mlađji brat mogao da negovorim starijeg i dovedem na saslušanje. Verovatno da je to bio pokušaj da bi nešto doznali od mene neko obećanje i da vide kako ću ja da reagujem na takav predlog. Ja ne da nisam imao nikakvih iskustava u držanju pred policijom u prvo vreme već bio član SKOJ-a. Neposredno je to bilo da sam postao član SKOJA u Trgovačkoj akademiji, koja je u to vreme imala jaku SKOJEVSK-u i partijsku organizaciju. Onoliko, koliko sam znao o držanju pred klasnim neprijateljem smatrao sam da oni na mene neće moći da izvrše takav pritisak i da bi mogao bilo šta da odem. Posebno o tome kada su mi dali mogućnost kao da u roku

od tri dana nadjem brata i dovedem ga, kako bi zbog toga pustili i mene i oca na slobodu. Taj predlog njihov mi se je učinio više nego smešan, jer u to vreme i kao član SKOP-a, a drugo nisam tačno znao kretanje brata, ali sam mu pre hapšenja javio dopisnom kartom pod pseudonimom PERA. Jednom prilikom mi je brat poslao čak i nekog druga koji je došao u NIŠ da bi mi obezbedio izvestan sanitetki materijel.

Pošto me u policiji kao taoca zbog brata nisu više saslušavali, to posle nedelju dana pripremili su nas grupno u Higijenski Zavod na KUPANJE, pa su nam tamo i odela parili da ne bi imali gerad i oterali su nas u logor na CRVENOM KRSTU.

Mož prvi susret sa logorom je meni se čini uticao da kasnije kada budem drugi put deteran malo se drugojačije i slobodnije osećam u tom logoru utoliko što prema nama kao taocima nisu nekeke posebne postupak primenjivali, odnosno nisu nas tirjanisali i maltretirali. Jednom su me za 10 dana dok sam bio još u logoru pozivali na saslušanje i to isto tako sa sličnim predlogom da me puste, kako bi u roku od tri dana mogao da nadjem brata i dovedem ga. Posle izvesnog vremena provedenih u logoru, pušten sam i to na predlog GESTAPOA da se pušti jedna grupa logoraša, među kojima sam i ja bio pušten.

Prilikom prvog dolaska u specijalnu policiju satekao sam kao taoca, sada koliko mi je u sećanju, sledeća lica i to: JORDANA PETROVIĆA - DANETA sa njegovim starijim bratom. Sa njima je bila takođe zatvorena i njihova majka. Zatim, stari JOČIĆ sa ćerkom VIDOM i još neka lica, a koje u to vreme nisam poznavao. Za sada koliko znam od ovih to da je JORDAN PETROVIĆ - DANETA, stariji od mene tri godine, koji je ostao u logoru posle mog puštanja, a kasnije je isto tako pušten pre nego što sam ja bio zatvoren po drugi put.

Od ovih koje sam nabrojao, nije niko tom

Prilikom prebacivanja u ovaj logor, bili smo strpani u kamion koji je bio pokriven ćerdom i

prilikom STRELJAN, dok sam se je nalazio u logoru.

Dok sam se nalazio u zatvoru specijalne policije u DUŠANOVOJ ulici, zatvorenici su bili smešteni u podrumu te zgrade. Tu je bilo očajno - tamno, tako da je u nekim prostorijama pod bio od betona, a u nekim patos. Šetnja je bila samo jedno-dva puta dnevno u krug dvorišta da se prošetamo. Inače, veoma često su dovođili i odvodili na saslušanje zatvorenike. Neko se je od njih vraćao prebijen, uplakan. Neko je imao tu sreću da je bio ranije pušten. U svakom slučaju posete su bile česte i to naročito od agenata i to bez najave. Sećam se jednom da je ušao i NEMAČKI agent PEKREK, a za koga sam kasnije doznao da su ga NEMCI likvidirali. Atmosfera je bila sva u iščekivanju. Obzirom da sam ja bio pozivan kod upravnika policije ŽIVANOVIĆA na saslušanje kao i moj otac, a i ostali taoci koji su bili tom prilikom samom, tako je i dan prolazio.

Sećam se da u to vreme nije bilo političkih zatvorenika u specijalnoj policiji. Hrana je bila kao i svaka zatvoreka koja je bila jedva moguća da se uopšte upotrebljava, a nama se skoro prvih dana nije ništa ni jedlo, pošto smo bili pod psihozom da možda postoji mogućnost da nas i streljaju. Čuli smo, a kako nam je bilo saopšteno dok sam bio na saslušanju kod upravnika POLICIJE da postoji velika verovatnoća da nas STRELJAJU ili nas prebace u logor na OK i tamo služimo kao taoci tako da ukoliko dodje do pogibije nemačkog vojnika ili pripadnika policije da mi kao članovi porodice lica koje su se nalazila u partizanskim odredima ili komunisti koji su odbegli, a za njima policija i GESTAPO traga da mi služimo u stvari kao jedna garancija, da ukoliko dodje do pogibije nemačkih vojnika ili policije odmah budemo za njihove glave taoci - odnosno za njihovog jednog streljaju nas 50 ili 100.

Prilikom prebacivanja u sami logor, bili smo strpani u kamion koji je bio pokriven ćerdom i

Prilikom prvog hapšenja, sobom smo nosili od stvari ono što nam je bilo najvažnije, neke deke, topao džemper i dr.

Prilikom drugog hapšenja, meni je naročito uticalo stacionarna posla u vođenja u Higijenski zavod, kada su nas kupali i odložili da nam perili, tako da smo posle toga bili ispušćeni, jednani, priljevi i odvali utisak grupe ljudi koje je skupljeno, tek gde se je ko zatekao i to počev od mladijih ljudi pa do staraca, pa čak i nas tekereći deca.

Prilikom dolaska u LOGOR na Crvenom Krstu bili smo podvrgnuti jednakom strogoj režimu pretresa, tako da niko od nas nije mogao da bilo šta donese u logor ono što se nije dozvoljevalo. U Upravi policije su isto tako naredili to, da su nam skidali kaiševe, pertle sa cipela, tako da smo odmah posle kupanja iz Higijenskog zgrade u logor smeštani u sobu 13 i tog dana negde pre podne, odavno pre 12 časova - čitav dan smo sedeli u sobi, niko nas puštali u šetnju, prosto i ali smo utisak kao da smo bili u karantenu. Sutra dan su već bili smešćeni i te noći u sobu br. 6 na spratu. U toj sobi su bile odvojene neke žene i to u ženske sobe, a nas sve muškarce strpeli su u sobu 6 na spratu.

U logoru na CRVENOM KRSTU ja nisam poznavao nikoga, jer su to za mene bila nepoznata lica. Znam samo da smo mi kao taoci bili neka vrsta alobočnjaka, odnosno imali smo ograničeno kretanje po dvorištu logora i to time što nismo smeli da se približavamo, jer su nam strešari zabranjivali da prelazimo žičanu ogradu, a koja je onda bila dva reda, a između nje je bila žica umotana. Nisam da je ta ograda bila u visini negde od 2,25 metara, a možda i nešto malo više. Na ulazu je postojala kapija koja je bila okrenuta južnoj strani, a gde se i sada nalazi ova ograda koja je u logoru rekonstruisana na tom mestu. Tu nije postojala pre ograda.

Od samih logoraša, ja nisam imao prilike da se tako kratko vreme, pošto sam bio svega 10 dana

prilikom prvog hapšenja, a najčešće sam bio u društvu sa DANETOM PETROVIĆEM, a koji je nešto malo stariji od mene - već sam o njemu pričao - tako da smo imali prilike samo da vidimo kada su drugi logoraši - politički zatvorenici smešteni u drugim sobama, a koji nisu imali nikakvu slobodu kretanja, u vreme kada su oni puštani na univenje i u klozet, mi smo onda bili zatvarani, tako da nije uopšte postajala mogućnost niti momenat da bilo sa kojim od njih kontaktiramo. To je pre svega, koliko se sećam bilo i veoma strogo zabranjeno.

Logorska hrana u to vreme je bila više nego očajna. Sećam se dobro da smo u prvo vreme jeli proju koja je bila umesto hleba data, a istu nismo mogli da jedemo pošto je bila od neprosecjenog kukuruznog brašna, a najčešće hrana je bila pasulj i to veoma redak, tako da smo bili u periodu od jedne nedelje, potpuno izgladneli.

Ja sam bio posebno iznenađen kada je jednom jednog popodneva u našu sobu upao jedan od GESTAPOVACA I PROČITAO je moje ime, rekavši mi da se pakujem i bežim iz logora. Ja u prvi mah nisam shvatio o čemu se radi, a kada mi je tumač JEVREJ rekao da sam pušten i da idem iz logora, ja sam skoro trčeći bežao iz logora i onog momenta kada sam izašao na kapiju, imao sam utisak kao da se je nešto svršilo samom, odnosno da tek nastaje nešto novo, otišao sam kući i sutradan sam se već javio u školu. Javio sam se svom razrednom i rekao da sam bio u zatvoru kao taoc i to 18 dana u policiji i ostatak u logoru i nastavio sam sa školom.

Drugovi sa kojima sam bio povezan u školskoj organizaciji u prvi mah su se ustručevali

da kontaktiraju samom jer nisu znali zbog čega sam

bio u zatvoru kada je bila strahovito jaka zima, tako da

je pušten i tek su se onda oslobodili kada su videli da su još neke od onadinaca pustili, a njihove roditelje zadržali kao taoca, tako da sam onda ponovo počeo da radim u našem skojevskom aktivu kojeg smo imali obrazovan za I i II razred trgovačke akademije.

Negde krajem decembra u našu školu se uselile srpske državna straža i mi smo bili na jedno određeno vreme za mesec ili više pušteni, tako da nismo imali predavanja. U to vreme sećam se bilo je nešto u zimskom periodu i to decembar - januar, bila pojačana aktivnost našeg SKOJ-a, tako da smo mi počev od prikupljanja materijala za partizane pomoći u novcu i materijalu, hreni i pisanju parola i lepljenju raznih letaka i dr. materijalima koje je naša organizacija trebale da rasturi i to po veoma teškim i opasnim mogućnostima i to u vreme kada je politički čas bio određen i to onda kada smo morali rano da idemo kući zbog policijskog časa, mi smo koristili onda najveću mogućnost da u unutarjnim časovima, da onda pre završetka časa policijskog iskoristimo priliku i izvršimo mnoge akcije, tako da je negde posle pola pet ili pet časova, dobro se ne sećam, ceo grad je bio išaren mesnom kredom raznim parolama kojima su obavešteni naši građani da postoji jedan organizovan rad u našem gradu i da ne treba shvatiti da je sve izgubljeno, već da praktično tek sada počinje borba. To su bili moji dani posle puštanja mog iz policije, odnosno iz logora i imao sam utisak da je vreme koje sam proveo bilo veoma kratko, ali mi je ipak koristilo i poslužilo da steknem jedan utisak (i ako u to vreme kada sam bio u logoru kao veoma mlad nisam ni mogao da shvatim tu opasnost koja može da se pojavi i opasnost po čovečiji život) tako da mi je čak prijelo što sam baš kao tako mlad morao da izvršavam akcije i učestvujem u njima.

Period taj do mog hapšenja je protekao baš u vreme kada je bila strahovito jaka zima, tako da

... da se javio da sam to ja... sam delovao
previše mlad, prosto su se se nepoverenjem posmatrali.

da je i okupacionim vlastima, a i našim agentima
bilo otežano da pronadju gde su uzroci i glavni
izvor svega toga i tih akcija koje preduzima Komuni-
stička partija. Mi smo bili upozoreni od nekih naših
drugova da vodimo računa, pošto je specijalna garni-
tura beogradske specijalne policije došla u Niš i da
se priprema jedna jaka kontrola i pokušaj da se otkrije
leglo, odnosno da se otkrije izvor i kanceli Komunisti-
čke partije i spreče akcije koju Partija preduzima.
Trebalo se setiti i na to da je u to vreme bila
GESTAPO jednog dela NEMACA i svih neprijateljskih
saradnika i elemenata i to počev od četnika, nediće-
vaca i dr., tako da je to sa njih, a kako smo mi
onda shvatili bilo veoma važno da otkrijemo i spreče
akciju komuniste i to baš u Nišu, pošto je Niš sa njih
bio značajna rezkrenica u to vreme.

U logoru je bilo najviše JEVREJA, a po
pričanju logoraša, kažu da ih je onda ostalo preplo-
vljeno. Koliki je taj broj JEVREJA bio niko nije
to umeo da nam kaže. Samo, s obzirom da su bile velike
prostorije u logoru, mogle se predpostaviti da je taj
broj bio više od 1.200 u to vreme kada smo mi bili.
Medjutim, kada sam ja došao, odnosno svi ostali u logoru,
pre našeg dolaska je izvršeno MASOVNO STRELJANJE JE-
VREJA, tako da su većins sobe bile prazne sem 12 u
kojoj se našle grupe partizana, kako smo bili mi
obaveštani - pošto mi nismo imali mogućnosti da se
vanjsima kontaktiramo, pošto u to vreme kada su nas pušta-
li u šetnju, onda smo bili mi kao slobodnjaci zatva-
rani, a ostale su sobe uglavnom bile skoro prazne.

STOJKOVIĆ I VERA NIKOVIĆ
Po drugi put sam uhapšen između 11. i
12. oktobra noću i to posle 12 časova iste godine. Po
mene su došli u stan dva agenta i tražili me, pa kada

Sam se javio da sam to ja, s obzirom da sam delovao
previše mlad, prosto su me sa nepoverenjem posmatrali.
Pošto smo bili pre toga upozoreni da na sve pazimo, ta-
ko da je moguće ponovo hapšenje, mi smo sav materijal
koji bi mogao da mi šteti, a u prvom redu knjige i ne-
ke letke, sklonio na tavan, tako da isti nije mogao da
se pronadje bilo ko da pretriše. No oni pretres nisu
vršili već su oterali mene, a u dvorištu se nalazio
PAŠIĆ takodje učenik I razreda trgovačke akademije
i nas dvojica su doterali do ugla oko 100 - 150 metara,
tada nas je čekao jedan automobil u kome je bio pored
aganta još jedan zatvorenik koga sam kasnije prepoznao,
a to je bio DUŠKO RISTIĆ, stolarski radnik koji je sta-
novao u neposrednoj blizini do moje kuće. Kasnije smo
doznali da je to bio taj koji je vodio specijalnu po-
liciju, odnosno agente od stana do stana pokazujući
pored imena i stanove, tako da se je 12. februara
izvršilo masovno hapšenje u Nišu. Kako je došlo do pro-
livale, meni i danas nije jasno i ne mogu da sa sigurno-
šću tvrdim.

U policiji je bilo te noći je bilo mnogo
zatvorenika i stalno su doterivana lica i to grupa do
grupe naših drugova. Ja sam neke poznavao, a neke nisam.
Od poznatih u to vreme pre nas je, izgleda
bio zatvoren na, jedan dan doveden DUŠAN RISTIĆ, BRA-
NISLAV JANJIĆ, učenik II razreda trgovačke akademije.
Zatim, takodje neki KOLE, njegovog pravog se imena ne
presećam. On je bio radnik u Pejićevoj fabrici. Milan
Mitrović iz Ulice Cvijićeve. Njegov stariji drug STE-
VAN STEVANOVIĆ. Zatim, Mira POPOVIĆ, učenica Trgovačke
akademije, MIRKA SAVIĆ, takodje učenica Trgovačke aka-
demije. Stana MILOVANOVIĆ - NANČE, TIHA NIKOLIĆ, VERA
STOJKOVIĆ i VERA MITROVIĆ. Sve su bile iz našeg komšiluka.
Se da je bilo dosta hladno, a u sobi je ipak bilo podgrejano
prostorija, pa mi i danas se može da izblodi iz sećanja

U logoru je prva noć za nas bila dosta teška, odnosno bila je strašno napeta atmosfera. Odnosno to je bilo u policiji a ne u logoru. Kažem, svakog časa su pristizali novi zatvorenici i vodjeni i dovođenji sa saslušanja i na saslušanje. Tu smo ostali sve do 24. februara, kada smo svi mi ponovo bili prebačeni u logor na Crvenom Krstu, tako da smo do dolaska u logor svi prošli kroz muke i ruke specijalne policije. Od nas svakog se tražilo uglavnom da kažemo u čemu se sastojao rad svakog pojedinca. Bar što se tiče naše SKOJEVSKE organizacije (mislim na mene i PAŠIĆA) znali smo da nas nije drugi pokazao sa višim raz. trgovačke akademije, već stolarski radnik DUŠKO MITIĆ, koji je pod strahovitim betinama, a kako smo posle doznali (bio je sav izarenjaven, tučen po tabanima, bus brezima itd.) morao da ispriča pod tako teškim okolnostima sve imena koja je znao, odnosno sve imena iz našeg komšiluka. Jer mi smo znali da u slobodnim časovima prikupljamo uglavnom svu omladinu i govorili im o partizanskom pokretu, pevali smo neke napredne pesme, tako da je njemu verovatno to bio jedan od povoda da on kaže imena naša. Međutim, policije u to vreme stalo da prikupi i dozna što više imena, pa se nisu mnogo obazirali na to da li je ko kriv ili ne, odnosno koga će uhvatiti ili ne. Kada su hapsili Cigane, obično su računali da će ih ubiti u cilju kveranja selekcije itd.

Ja sam u policiji saslušavan dva puta i to prvi put sam saslušan nekoliko dana od dana 12. februara. Sećam se da su me pozvali noću oko pola noći, pošto je to bila njihova praksa da tako saslušavaju. Od strane stražara sam pozvat i sa njim odveden u kancelariju, kada su me tom prilikom suočavali sa drugaricom MILOM POPOVIĆ. Ja sam tada bio zatrepan kada sam video njenu izjavu, a sećam se da je bilo dosta hladno, a u sobi je ipak bilo podgrejane prostorija, pa mi i danas ne može da izbledi iz sećanja

govor vodi BOŽICA BRANKO, saradnik Narodnog muzeja u Nišu.

MILA koja je u to vreme bila dosta slaba i na njoj se jasno videlo da je bila strašno mučena i tučena i to po modricama i krvavim rukama i nogama, tako da joj je čak i haljina bila sve uflekana i ulepljena. Znam takođe da su zatvorenike posle tuče i silnih batina NEMCI osvećivali hladnom vodom da bi došli k sebi.

Tom prilikom piteli su me da li ja MILU poznajem, a ja sam bio preplašen, a što je i sasvim razumljivo, a nisam ni znao šta je MIRA rekla nešto što je u vezi sa njom (pošto je ona bila starije godište od mene) a obzirom da su nas pre hapšenja pripremali na to da ukoliko budemo uhapšeni, treba i mora da imamo hrabro držanje pred klasnim neprijateljem, pokušao sam da kažem i potvrdim da je ne poznajem, pošto sam znao da što god manje koga poznajem prilikom saslušanja, to bila presto neka garancija da sam imao manje veze sa tim. U svakom slučaju sam potvrdio i rekao da je ne POZNAJEM, ali oni na to nisu mnogo reagovali. Nju su pitali nešto, a ona je odgovorila, tako da sam ja tom prilikom vraćen natrag. Nakon nekoliko dana su me pozvali i tražili su od mene da im kažem sve što sam radio u SKOJU. Tom prilikom su mi predočili da im je glavni profesor rekao sa mene, da navodno TO JE TAJ DRUG koji je VODIO SKOJEVSKU ORGANIZACIJU. Skoro svi su se drugovi iz Trgovačke akademije okupljali kod mene u kući radi održavanja sastanaka. Tu sam obično čitao literaturu, a koje tada nije smela da se čita, raznosili letke itd.

Ja sam pri svakom suočenju uglavnom rekao da NIKOGA NE POZNAJEM i ostao sam pri svojoj izjavi, koju sam dao prvi put. Oni su bili strašno revoltirani i počeli da viču i pevuju, tako da su me tukli KORBAČEM ili pendrekom, toga se više i ne sećam i na tome se svršilo.

iskoristio priliku da se vidim i pitao me je da li znam šta sam potpisao NOŽICA - Prenos razgovora sa kanala I na kanal II iste trake, dana 17. februara 1969. godine. Razgovor vodi NOŽICA BRANKO, saradnik Narodnog muzeja u Nišu.

Prenos razgovora na drugu traku ovog kanala
17. februara 1969. godine u njegovom stanu, odnosno sta-
nu LJUBIŠE STEVANovića. Razgovor vodi NOŽICA BRANKO, sa-
rednik Narodnog muzeja u Nišu.

NOŽICA - Razgovor se neštavlja za period kada
se drug LJUBIŠA nalazio u zatvoru specijalne policije
u Dušenovoj ulici, prilikom drugog HAPŠENJA.

Pošto sam ja rekao, kada su mi pokazali jednom
prilikom na saslušanju sliku MILIĆ da nju po slici ne
poznajem, oni su onda onako revoltirani završili što
pre sa mojom izjavom - saslušanjem, pošto su u to vreme
već deterali novog uhapšenika i otkucali su zapisnik na
pola stranica i ako sam je odustao od svega onoga što
su oni govorili kao da sam ČLAN SKOJA u to vreme radio,
jedan iz specijalne policije, neznam ko je taj rekao je
onom ko je vodio saslušanje: "Požuri se tim balavcem, po-
što se njim nemaš potrebe da se zadržavaš" tako da je ovaj
završio sa zapisnikom i isti mi utrapio - dao da potpi-
šem. Ja sam hteo prvo da pročitam zapisnik pre nego što
ga potpišem, ali on je skočio na mene i psovao mi je naj-
ku komunističku. Rekao mi je i to da i ako sam mlad i se-
len, ipak znam da tražim od njih da pročitam zapisnik,
pretio mi je rečima - da će nas naučiti, proteraće nas
sve i dati RENCIJA da oni se nama čine šta god hoće i vi-
deo sam da sigurno neću imati mogućnosti da pročitam šta
u zapisniku piše. Pošto je ponovo insistirao i doju ču
mi do znanja da će me tući kerbačem da potpišem, a jednom
me je i udarao, video sam da tu nema drugog izlaza potpi-
sao sam. I danas neznam šta sam u tom zapisniku potpisao
prilikom tog saslušanja.

Neznam kako je to došlo do mog oca da je
iskoristio priliku da se vidiao i pitao me je da li znam
šta sam potpisao. Odgovorio sam da mi nisa dali mogućnosti

da ga uopšte pročitam. Tako se taj razgovor sannon i se
ocen na tome završilo.

Pošto je režim u samom zatvoru u specijal-
noj policiji bio takav da su samo one koji su već bi-
li saslušani bili strpani u posebne sobe, tako da su
svakog trenutka dovedjeni i odvedjeni ljudi na saslušanje
i se saslušanje. Sećam se da neki od njih čak ni-
su mogli ni da hodaju od silne tuče, tako da su dono-
šeni i ubacivani kao gomila cepanica u zatvorske prostora-
rije, tako da je ta atmosfera bila više nego očajna.
Mi smo očekivali da će nas posle završenog saslušanja
ili odvedeni biti na streljanje ili odvedeni u logor.
Taj period od 12 dana bio je u silnoj napetosti i očeki-
vanju. Tako da svaki hod ili šapat kroz hodnik je za
nas predstavljao strah, jer smo računali da će nas biti
odvedeni na saslušanje ili odvedeni u logor, a što je
najgore pomišljali smo vrlo često da će nas odvesti na
STRELJANJE.

Malo pre nisam rekao da tu noću koju smo
proveli u policiji 12. februara, a koja nije bila 12. fe-
bruar, već je to bilo prve noći posle proteklog dana u
zatvorskim prostorijama. Osećali smo se svi nešto čudno
jer smo čuli neku pucnjavu u gradu, a neki su čak na-
goveštavali da to parrizani upadaju u grad. Sećam se
da je straža bila pojačana u policiji, a što smo kasni-
je doznali da se je to u stvari desilo baš te noći ka-
da je bilo BUKSTVO na Crvenom Krstu u logoru.

Se dogodilo. Posle završenih saslušanja u policiji, ka-
da je čitava ta grupa bila saslušana od nekih 20 nas, a ja
sam malo pre rekao koja su to lica i to: ŽIVOTE JANKOVIĆ,
koji je bio član SKOJ-a, a mi smo bili tekodje školski
drugovi iz trgovačke akademije. Njega su doveli tek po-
sle nekoliko dana, zbog toga što kada su nas uhapsili

je da sam video nas koji je bio SKOJ-ovac i neki
od starih poznanika na kojima sam bio prilika prvog hapšenja

on nije bio u stanu, već je te noći bio u selu. Oni su ga po dovođenju odveli u posebnu prostoriju, a nisu ga doveli kod nas. Ponudili su ga da ipak kaže sve, pošto smo mi kao sve priznali i ne treba ništa da krije, tako da je i on potpisao saslušanje koje također nije pročitao šta je potpisao.

Posle nekoliko dana provedenih u policiji, došla je grupa NEMAČKIH vojnika i oni iz PELZANDARMERIJE, kamion je bio okrenut prema zatvoru - privučen natrag do samih izlaznih vrata zatvora i jedna grupa GESTAPOVACA se nalazila u dvorištu i tom prilikom smo nas 20 ili 30 tačno se ne sećam broja, isterani bili u krug i onako prljevi i jadni, a stariji su bili i neobrijani, NEMCI su nas tako slikali u jednoj gonili kao RUGLO i posle prozivke nas utereli u kamion i krenuli smo prema logoru. Naravno mi nismo znali gde nas vode, ali ja sam ipak težio neke naše drugove, pošto sam se osećao ikusnijim da ako idemo u logor, tamo atmosfera i situacija nije tako teška kao što je u policiji, kao i to da je ipak to manje zlo nego da nas otteraju na BUBANJ, ali sam ipak još uvek i sam bio u neizvesnosti da li nas teraju u logor na Crveni Krst ili na BUBANJ radi streljanja. Tek kada smo prešli most kod TVRĐJAVE, jer drugojačije nismo mogli da rinaćimo gde nas voze, pošto su daske lupale na mostu, tek sam onda bio je i ostali sigurni da nas ipak teraju u logor na CRVENOM KRSTU.

To je bio moj drugi kontakt sa logorom, odnosno drugi dolazak u logorske kapije i to me je još više pogodilo, jer sam shvatio da iz ovog logora ne mogu više nigde da odem sem na BUBANJ radi streljanja. Tom prilikom smo mi svi trenutno smešteni i to odvojeno neravno muškarci od devojaka i žena u sobi 14, a to je bilo 24. februara 1942. godine.

Sutra dan prvo što sam video u logoru to je da sam video oca koji je bio SLOBODNJAK kao taca i neke od starih poznanika sa kojim sam bio prilikom prvog hapšenja.

Međutim, situacija je sada bila sasvim drugoječija. Mi smo bili smešteni u sobe, nismo imali slobodu kretanja, kao pre po kruga, već smo bili pušteni samo dva puta dnevno i to ujutru i po podne. Tom prilikom smo odlazili samo na umivanje i u poljski klozet u krugu logora. To su bili prvi dani gde su nas saslušavali i svakodnevno su dovodjene i odvođene grupe ili prebacivani u druge sobe. Imali smo prilike da budemo svakog časa, a naročito noću uznemirevani od čuvara logora koji su ulazili, plašili nas, tukli i iznalezili forme i načine da sa najmanju sitnicu pronadju razlog da nas maltretiraju i tuku. Posebno su se izvikavali prilikom puštanja na jutarnju i popodnevnu šetnju. U našoj sobi, odnosno sobi br.14 je bilo smešteno oko 45 drugova i to uglavnom NIŠLIJA, a nešto je bilo manji broj grupa iz ZAPLANJA. Nekako, ti prvi dani su protekli brže nego što sam ja mogao da očekujem. Ali, zapentio sam dan 10. marta. Naime, u oči 10. marta - 9. marta po podne je doteran u našu sobu - sav pretučen, a kasnije smo doznali da je učitelj iz okoline BELE PALANKE, dok njegovo ime i danas neznam. On je bio toliko premlaćen da je bio na smrti. Mučio se čitave sate da bi umro. Pena mu je izbijela na usta i krv na nos i uši, a to sve kao posledica premlaćivanja. Taj čovek je u najtežim mukama umro na očigled svih nas 40 i više koliko nas je bilo u sobi. Pošto je umro, mi smo zvali - lupali na vrata i onde su nam otvorili - nekako se smilovali i došao je logoreki lekar koji je bio JEVREJIN SA NEKOLIKO NEMACA i izneli su telo preminulog učitelja. Na vrata na sobi dvokrilna, bilo su blakirane sa jedne i druge strane. Režim u logoru je bio tekav da smo mi skoro svi navikli na jedan odredjen raspored. Prvo što smo zapažili obično izjutre to je da se palile vatre u kuhinji, počeli su da se kreću tanci i žene koje su imale slobodniji režim u logoru i kretali se po krugu logora, ali 10. marta se je osećalo da se nešto neobično zbiva. Tog jutra nismo mi smo shvatili da je došao red i na nas, odnosno na našu sobu se odvođanje na KURANJ RADI STRELJANJA. Pošto je počela prozivka i jedna po jedna od naših logoraša ulazio je u kamion u kom kamionu je bilo već ljudi, verovatno iz neke

videli nikog od slobodnjaka da se kreće po krugu logora. Je sam svakog jutro uvek vidao svog oca koji se kretao po krugu logora, ali 10. marta ga nisam video. Videli smo da je straža pojačana i osećalo se nešto da se neobično dešava. Sećam se dobro da je dan bio veoma lep. Kasnije, negde oko 7 časova videli smo da je došla jedna grupa GESTAPOVACA u logor, a za njima se kretala povorka od jedne limuzine koja je napred imala mitraljez i p.mitraljez, zatim jedan kamion i za njim isto jedan takav automobil. Stali su pred sobu 12. U prvi mah nismo znali o čemu se radi, već smo mogli samo da negadjemo. Osećali smo da se ipak nešto neobično dešava od režima koji je u logoru bio - od jedne ustaljene prakse i rasporeda rada u samom logoru. Mi smo pokušali da gledamo kroz prozor, međutim, u tome smo bili sprečavani od NEMACA pošto je ispred svake sobe stajalo nekoliko stražara naoružanih. Osetili smo da je to sigurno u pitanju STRELJANJE. Posle kraćeg vremena, možda nepunih pola časa kamion je otišao uz pratnju ovih automobila i neznatno koliko je vremena prošlo začuli su se pucnji. Verovatno je to bio početak streljanja na BUBANJU. Nije prošlo ni pola sata kamion je ponovo došao uz pratnju automobila. Sve se isto ponavljalo kao i prvog puta. Kasnije smo doznali da se je tog dana odvelo na streljanje negde oko 150. Posle dva uzastopna kamiona u ponavljanju i odvođenja na STRELJANJE, kamion se je zaustavio i ispred naše sobe. Obzirom da su to bile velike vrata na sobi dvokrilne, bila su blokirana sa jedne i druge strane stražarima - NEMCIMA sa uperenim mešinkama na GOTOVS i u sobu je našu ušao komandant logora sa tumačem JEVREJOM JURICOM. Rekao je nešto na nemačkom, a ovaj je kao tumač preveo i rekao nam je da je gospodin - neznatno šta je bio po činu rekao da o čemu koga bude prozvao u spisku iz naše sobe da se javi svako i uđe u kamion. Očigledno, mi smo shvatili da je došlo red i na nas, odnosno na našu sobu za odvođenje na BUBANJ RADI STRELJANJA. Posle je počela prozivka i jedan po jedan od naših logoraša ulazio je u kamion u kom kamionu je bilo već ljudi, verovatno iz neke

druge sobe, pa im nije dostajalo odredjen broj, tako da su uzeli ostatak i iz naše sobe. Tom prilikom naših je prozvano 5-6 i mislili smo da više neće da se vraća kamion. Međutim, nakon 45 min. po odlasku kamiona, isti se je vratio i stao odmah ispred naše sobe. Mislili smo da je zaista ovog puta došlo kraj nama. Međutim, prvo je nastalo se prozivkom i tom prilikom je prozvano još negde 10-15, tako da nas je ostalo u sobi svega 23. Znači, tom prilikom je iz naše sobe prozvano 22. Od naših drugova koji su samom bili u sobi, a koje sam ja poznavao, tom prilikom su odvedeni: BRANISLAV JANJIC - BRKI, moj školski drug a koji je stariji od mene samo godinu dana, DUŠAN RISTIĆ, stolerski radnik i KOLJA, radnik Livnice PEJIĆ, kao i MILAN MITROVIĆ, takodje radnik. Pošto su uzeli odredjeni broj, verovatno da dopune do broja odredjenog koliko je bilo predviđjeno za streljanje, onda je naša soba zatvorena ponovo i tog dana smo dobili ručak negde tek posle 4 časa. U atmosferi oko ručka a kojoj nije bilo nikome ni do čega, a najmanje do ručka, i ako smo bili izglednili i iznureni, ipak se nije nikome jelo, ponovo se je pojavio kamion sa automobilima u istoj formaciji kao i prilikom prvog dolaska. Bili smo ovog puta nešto sa tim da više nema šta da razmišljamo i da je sve gotovo. Međutim, ipak smo u nesreći imali neku sreću pa taj kamion koga smo očekivali da je prazan i da će pune oterati na BUBANJ, dovezao je nogu grupu zatvorenika. To je taj 10. mart, koji je verujem svakom od preživelih iz logora, ostao u dubokom sećanju, a koji se u to vreme nelsao u logoru.

Kasnije, negde u aprilu, neznam iz kojih razloga, NEMCI su izvršili pregrupisanje po sobama. Iz svih soba koliko sam ja bio obavešten u to vreme, izdvojeni su svi intelektualci, učenici i studenti i smešteni su bili u sobi broj 5 na prvom spratu. Nemci su to kao

da žele da izdvoje intelektualce, kako bi se prema njima zauzeo neki bolji tretman i kao ne bi željeli da se oni tretiraju kao ostali zatvorenici i da se mešaju sa njima. Međutim, težnja je bila baš ta da se intelektualci odvoje od radnika i seljaka i da u neposrednoj kontaktu i posebnoj atmosferi prema svim intelektualcima u logoru se preduzmu drugojačije mere. Ne mere boljih i povoljnijih uslova i režima u logoru, već obrnuto.

Od tog dana, pa nadalje, soba broj pet na I spratu je bila poznata kao soba u kojoj žive intelektualacije i prema kojima se preduzima specijalan režim i to u tom smislu što su posebno tirjanisani. Do tog vremena je soba 12 bila, obzirom da su najčešće - bar u prvo vreme u njoj zatvarani partizani, kao soba NAJTEŽEG režima. Međutim, od izdvajanja intelektualaca u sobi br.5, prema nama su imali jedan još strožiji režim. Naime, mi smo bili prinudjeni da u trčecem koraku se silazimo i penjemo se uz stepenice sa nošenjem kibli i da od nas u sobi posebno zahtevaju neke uslove koje u zakonskim uslovima u logoru ne bi mogle uopšte da se zamisle. Svake večeri bi kod nas upadali PIJANI NEMCI - stražari i komandant i iznalaženi su razlozi o nečistoći i redu, kako bi se ljudi podvrgli batinama. U našu sobu su ubacili i NEMAČKE doušnike, a jedan od njih je bio i neki BRANKO LADOVINA, Verujem da su i ostali drugovi nešto više o njemu mogli da kažu. Ja samo znam, a to sam mogao i da primetim da je prilikom postrojevanja iz te sobe, sa svim zatvorenicima vršeno maltretiranje a posebno sa nama koji smo morali da se krećemo na sprat i to vretolomnom brzinom sa kiblema punim ili praznim itd.itd.

Jednom prilikom se video BRANKA na spratu pored NEMAČKOG stražara sa šlemom na glavi. To je dovoljno govori-
lo da smo sumnjali da je on ubačen u našu sobu kako bi nas u sobi provocirao i da neko od nas se oda i bilo šta kaže o svom radu i onome što znamo iz pokreta, a kako bi on kasnije

prokazao. Kasnije su ga iz naše sobe odveli i čuo sam da su se NEMCI sa njim obračunali, odnosno obesili ga na tavanu.

Posle izvešnog perioda vremena negde skomca aprila ili početkom maja, izvršena je smena logorske straže NEMAČKU VOJSKU i zamenio je GESTAPO, odnosno SS JEDINICE. Znam da je jedan broj drugova bio izlučen iz sobe da radi u logoru, pošto je dvorište logora bilo neuredjeno, a i pomoćne prostorije nisu postojale koje su bile nužne za formiranje jednog logora, tako da je izdvojena jedna grupa zatvorenika i određena da radi na zidanju, raznim oprabkama i dr. građevinskim i zemljanim radovima u krugu dvorišta.

Ja sam takodje imao tu sreću da budem preko veze izlučen iz sobe broj 5 i da budem smešten ponovo u sobu 14, koja je od prvog dana postala soba radnika, odnosno zatvorenika koji su radili u krugu dvorišta i prema kojima se imao drugojačiji tretman od onih zatvorenika koji su se nalazili u drugim sobama.

Tog momenta kada sam bio izveden da radim u krugu logora, imao sam utisak (kolika je to razlika bile to hoću da kažem od kretanje u logoru i rada na vazduhu od onog kada se sedi u sobi i vidi samo crno pred očima) tako da je moj utisak u sobi 14 kao radnika u krugu dvorišta logora uticao je na mene da se ipak povoljnije osećam i tretman je bio prema nama, i ako smo bili terani da što brže završimo se poslovanje koje smo radili, ipak bio podnošljiviji, nego što je to bilo kada smo se nalazili dok smo bili zatvoreni u sobama.

Za vreme od perioda 10. marta kada je bilo ovo streljanje do mog odlaska iz NIŠKOG LOGORA 10. avgusta 1942. godine, nije bilo ni jedno masovno streljanje iz ovog logora. Bilo je tu i samo pojedinačnih se-

slušanja, prelaćivanja, a u toku tog perioda od mog izlaska u sobu slobodnjaka 14 kao radnika do odlaska iz NIŠKOG LOGORA, mi smo pored zidanja onih prostorija i to: kuhinje, trpezarije i dr., bili određeni da kasnije u samom potkrovlju zidamo i samice. Sa nama je bio jedan od zatvorenika zidar, a mi smo kao priučeni radili i pomagali mu, kako u zidanju tako i donošenju maltera, cigle i samom malterisanju. Na čitavu dva krila potkrovlja duž čitave strane podignute su samice. Tačno neznam njihov broj, ali znam da ih je bilo od 15-20 na jednoj strani. To su bile samice, koje su ispod krova metalnog imale nepodnošljive uslove. Tu su obično doterivani novi zatvorenici sa kojima je trebalo da se vrši saslušavanje, a da ne bi bili u mogućnosti da se dogovoreaju oni su bili izolovani u tim samicama, a posebno kao mogućnost da ih što više maltretiraju da bi što više i pre došli do priznanja od strane zatvorenika, a to zbog toga što je gore bio beton i leti je bila nepodnošljiva vrućina, a zimi takodje nepodnošljiva hladnoća, tako da se nije znalo šta je gore bilo od toga.

To je bio period od poslednjeg streljanja, a se vreme dok smo mi bili - 10. marte 1942. god, kada je bilo streljanje pa do nešeg odlaska 10. avgusta iste godine, iz logora.

Svakodnevno u se dešavala prelaćivanja, a što mi svakako nismo mogli da vidimo. Medjutim, iz razgovora i kontaktiranja ne ređu jedan sa drugim, čuli smo mnoge stvari. Nemci su imali svoj poseban način kako se obračunavaju sa logorašima. Jednog dana, sećam se, od samog jutra pa do kasno u podne bila je jedna partizanska postrojavanja da stoji u STAVU MIRNO i gleda u pravcu sunca. Sećam se dobro, da smo je svi mi sažaljivo gledali, ali upravo nismo smeli ni da pogledamo u nju, jer su nam NEMCI PRATILI da svako

mora da gleda i radi svoj posao, u protivnom biće i on pre-
alaćen ili maltretiran kao ona. Inao sva prilike da krišom
vidim da za svo vreme dok je stajala da je nekoliko puta
pada u nesvest, a što joj sigurno smetalo dugo stajanje u
jednom stavu- u stavu MIRNO, a posebno što je SUNCE bilo ja-
ko, a ona morala da gleda stalno u njega. Mi smo navodno
znali da je to partizanka STANA, a kasnije smo čuli da je
to sestra PERE STAMBOLIĆA.

Obično da je bilo više tih prostorija u kru-
gu dvorišta sa glavne zgrade, često smo puta iz tih prostora
čuli krike zatvorenika a koji su bili prealaćivani, da
li prilikom saslušavanja ili in- je to bilo kao način i tretu-
ra da se stvori jedna atmosfera koja je mogla psihološki da
deluje na ostale zatvorenike.

Nisam rekao u početku da je odnos i discipli-
na, a i samo obezbeđenje u logoru bila sasvim drugojačija
nego onde kada sam ja ranije, po prvi put bio u LOGORU, odno-
sno 1. novembra 1941. godine. Za razliku od toga, kada sam
ja po prvi put bio, očite promene su u svemu bile, a verujem
da je tome doprinelo bekstvo koje je bilo iz logora od strane
zatvorenika 12. februara 1942. godine.

Mi smo, koliko je to bilo u našoj mogućnosti,
održavali vezu sa spoljnim svetom, pa su zbog toga i naši dru-
govi bili prealaćivani, a posebno neki od SLOBODNJAKA koji
su se kretali slobodno po krugu logora, pušteni su na dan -
dva svojim kućama, pa su i oni koristili te momente, nosi-
li pisma i štampu, pošto je to nama ostalim zatvorenicima
to bilo zabranjeno.

Sećam se da u sobi u kojoj sam ja bio u peti-
ci, pored drugova koji su bili sa nama, a koje sam malo pred
nevec, bila i grupa GEOMTRA i jednog se dobro sećam, a to
je MIRKO POTIĆ, a koji danas živi i radi sa nama u KOMORI.
Zatim, NACKO - to je BRANKO MILENKOVIĆ.

Pre steljanja 10. marta i odlaska jedne grupe iz logora na C.Kret u logor u NEMAČKU, rečeno je bilo da idu u NEMAČKU, a u stvari su oterani za NORVEŠKU, dobili smo jedan broj "NOVO VREME" u kome su bile slike mnogih drugova koji su se nalazili u logoru. Tu je u stvari bio NAPISANO o prevali i hapšenju, a koji se desili u to vreme u FEBRUARU mesecu u NISU, BELOJ PALANCI, PROKUPLJU i LESKOVCU. Svi drugovi u to vreme su bili sa mnom u sobi, koje sam ja poznavao, a kasnije su bili u petici.

Dok sam bio u petici, a pre nego što sam io pušten kao radnik - SLOBODNJAK u krugu logora, iz sobe broj 5 je oterano jedno 10-15 drugova u INTERNACIJU za NEMAČKU, a kasnije je rečeno da su ih oterali za NORVEŠKU. Među njima su bila i ova dva moja druga i to ŽIVOTA JANKOVIĆ i PAŠIĆ. Sećam se dobro da je došo iz GESTAPOA i rekao nam da će on da proziva, pa one koje bude prozvao da se odvoje na drugu stranu. Rekao im je da su oni kritičari te su zbog toga i zatvoreni u LOGOR, pa im je postavio pitanje da li više vole da ostanu u logoru kao taoci i budu streljani za ubistvo svakog nemačkog vojnika, ili više vole da idu na rad u NEMAČKU. Ni jedan od njih nije smeo da kaže ništa, već su svi prećutno kao izjavili da žele da budu internirani za NEMAČKU. Ta grupa je otišla za NEMAČKU aprila meseca 1942. godine. Neki su se od njih vratili iz te grupe, a ova dva moja druga ŽIVOTA JANKOVIĆ i PAŠIĆ su poginuli na puta za NORVEŠKU. I u mojoj grupi kada smo internirani za NORVEŠKU, takodje je jedan moj drug nastao u NORVEŠKU, a koji je isto tako bio učenik trgovačke akademije STEVA STEVANOVIĆ. Druga grupa je prvo oterana za NEMAČKU, a zatim za NORVEŠKU. Medjutim, prva grupa koje je oterana iz LOGORA, posle kraćeg zadržavanja u NEMAČKU, oterani za NORVEŠKU.

Ipak smo to kasnije doznali od drugih zatvorenika iz logora.

velikoj zaradi... nalazila se je prema
To je bilo u najkraćim crtama o mom boravku
u logoru.

Mi smo u logoru proveli na radu na zidanju samica
i uređivanju dvorišta logora. Obzirom da je jedan bio
kvalificiran majstor, a mi prihvaćeni sidari, to smo mi
zidali zidove i malterisali, a ko je to poslo završio,
ja to nisam imao prilike da vidim, samo da je zidarski
deo posla, tu uključujem i zidanje i malterisanje kao
i redove na samici, obzirom da smo bili od strane nema-
čkih stražara praćeni da radimo, i ipak nastojali da taj
posao što više odužimo kako bi nam vreme prolazilo što
više na vazduhu i nastojali smo da što više sebušavamo,
ali je jednom prilikom komandant logora naredio vero-
vno glavnom majstoru, tako da smo bili prinudjeni da
zadnjih nekoliko dana pre završetka, morali forsirano
da radimo na tim poslovima. Tada se radilo od jutro do
večera i to sa kratkim pauzama, a tih što se išlo samo
na ručak, tako da smo mi te samice završili negde sredi-
nom juna ili krajem jula meseca. Znam da su one već bile
skoro gotove i to pre nego što smo mi bili internirani
i oterani iz NISKOG LOGORA.

U samici se su već dovođili zatvorenike, a ja se
sećam da su čak u onom delu koji je završen dovođeni
zatvorenici, mislim da su jedva čekali da iste završi
no kako bi ih oni već napunili zatvorenicima. Sećam se
toga zbog toga, što smo mi na drugoj strani završavali
ostatak redova na samicama, imali prilike da čujemo gla-
sove zatvorenika iz tih samica, tako da je jedan od na-
ših drugova htio da dozna ime tog zatvorenika, ali u tome
nije uspeo, tako da smo se i mi ostali sklonili. U sva-
kom slučaju, samice su NEMCI koristili veoma obimno. I
ako smo mi ostali veoma kratko vreme posle njihovog za-
vršetka, ipak smo to kasnije doznali od drugih zatvor-
nika iz logora.

Kada smo mi došli u logor nalazila se je prema velikoj zgradi stara kuhinja i prema kapiji je bila jedna mala zgrada, a koja je u to vreme služila kao stražara za nemačke vojnike - odnosno stražare. Prema severnoj strani je bila česma, a na kojoj su se zatvorenici umivali i tu je isto tako postojala jedna manja zgrada, tako da smo mi kod zidanja zidali kuhinju, a koja je stajala dok smo mi novu sagradili. Kasnije, 1942. god. avgusta meseca bila je kuhinja gotova, a mi smo u stvari zidali čitavu jednu stranu koja se prostirala prema BUGARSKIM KASARNAMA, tako da je izvršeno spajanje i to dozidjivanjem tog broja zgrade koja je najduža bila i spajanjem sa ovim postojećim i tom prilikom od zgrada je napravljeno slovo "S" tako da je prema žicama i BUGARSKIM kasarnama skoro bilo zatvoren prostor i ako je postojao jedan prolaz od zgrade do tih žica. Naravno tu nije mogao niko da se kreće, sem nekolicina nas koji smo tu zgradu dovršavali, a obzirom da su bile postavljene dve kule a na uglovima su stajali stražari - sem kapije tako da mi snisao mogli, a ni imali šta da kontaktiramo sa BUGARIMA. Kula je bila okrenuta na severnu stranu okrenuta prema BUGARSKIM kasarnama, a druga je bila okrenuta prema glavnom gradu logora, odnosno blizu kapije, tako da je u stvari ta istočna strana predstavlja kvadrat logora i da je imalo vidika sa jedne i druge strane. Prema skici koju prilažem, može da se vidi kako je izgledalo postavljanje tih kula za stražare vojnike.

Stražari koji su bili na kuli danonoćno su imali postavljene reflektore i mitraljeze uporene, a reflektorima su osvetljavali preko noći ceo logor i ogradu žice, a kule su bile postavljene nešto više od zgrade logora i to otprilike na nivou drugog sprata logora, a žica koja je bila oko logora, odnosno sa kojom je bio ogradjen logor bila

je i pojedinačno koji su stajali u logoru
U samom logoru su vreme dok smo je bio
u njemu, većina čestito se državalo da su imali i dovodili

bila je nešto preko 2,5 odnosno do 3 metra, tako da je postojao razmak između 2 reda žice koja je postavljena u vertikalnom položaju, koja se nalazila između kabla polja također namotana žica koja je bila u vidu JEZEVA i služila kao prepeka da ukoliko bi neko pokušao da preskoči jednu žicu, morao je da padne u gomilu bodljikave žice.

U velikoj zgradi logora na krajnoj strani nalazili su se dve velike sobe. Jedna od njih znam da je služila za stražare, a druga za komandanta logora kao njegova kancelarija. Dalje, kod kapije na samom početku zgrade, postojala je prostorija u kojoj su stražari sedeli koji su se smenjivali.

(NOŽICA - Francoski razgovor, odnosno nastavlja se razgovor sa STEVANOVIĆ LJUBIŠOM, dana 17.II 1969. godine na novoj traci - kanal I - crvena traka).

Razgovor vodi NOŽICA BRANKO, saradnik Narodnog muzeja u Nišu.

Druže LJUBIŠA, molim Vas da nam ispričate još neki detalj iz logorskog života. Moguće je da je bilo nekih pojedinačnih streljanja u krugu logora. Moguće je da su odvođeni i transportovani na SAJMIŠTE ili neki drugi LOGOR. Bilo je i takvih slučajeva da su izvođeni grupni ljudi kako bi ih odveli oko NIŠA i streljali radi odmazde za ubijenog NEDIČEVCA, NEMCA ili nekog drugog koji je bio u okupatorskoj službi. Bilo je i takvih slučajeva da su NEMCI celog dana ili noći PUGALI, kako bi svojoj pucnjavom zastrešivali LOGORAŠE. Takođe, pored straža koji su u logoru bili, bilo je i VUČJAKA pasa koji su naerabali na logoraše, čak je bilo i takvih slučajeva da su pojedine i raskidali psima.

Pored svih ovih stvari i događaja, bilo je i pojedinaaca koji su ulazili u krug logora.

U samom logoru za vreme dok sam ja bio u njemu, većas često se dešavalo da su izvodili i dovedili

zatvorenike, takodje su iznosili mrtve zatvorenike koji su u toku noći prilikom saslušavanja bili prebijani mada su to veoma VESTO činili, tako da često mi to nismo mogli da vidimo. Naime, mi kao logoraši koji smo bili u pokretu smo znali za te njihove salverzacije, ali naravno morali smo da budemo poverljivi drugovi koji smo smeli da se jedna drugome poveravamo. Pošto je u logoru bilo puno zatvorenika, mi nismo znali čak ni njihova imena. Kontakt je naravno sa tim drugovima bio nemoguć, pošto su bili u strogoj prisotri da ne kontaktiraju sa nama koji smo kao SLOBODNJACI. Bilo je nekih drugova, odnorno drugarica koje su mogle da se slobodno kreću, nekako su te kontakte i održavali. Bilo je takodje jedne grupe zatvorenika - slobodnjake koji su bili kao taoci PUSTENI da odlaze povremeno da odlaze u grad i oni su uglavnom korišćeni da prenesu neko pismo. Posebno je sa nama saradjivao ČIKA BLAGOJE, koji nam je razvozio hleb.

Čika BLAGOJE je koliko sam ja bio doznao od naših drugova i drugarica bio prilično nag angažovanju da DONOSI i odnosi pisma u logor i iz logora. Takodje je donosio i pakete, te kažem, na taj način ipak naši drugovi u logoru nisu bili potpuno bez veze sa spoljnim svetom, tako da su nešto od toga mogli da doznaju.

Posebno bih govorio o tome da pored čestih upadanja u sebe u toku dana i noći od strane NEMACA. Tako smo bili u stalnoj atmosferi napetosti i straha, a naročito kada su upadali noću u toku svojih orgijanja kada su bili potpuno pijani i tako su se iživljavali posebno sa logorašima. Naročito to je bilo u sobama dole u prizemlju gde su stavljene one štangle koje su bile kao neka vrsta obezbedjenja na vratima da se vrata ne mogu da otvore i lanci da vrata ne bi mogle da budu sasvim otvorena, tako da su usred noći podizali štangel

i tako cele noći nismo mogli nekada da zaspemo. Sve sobe u prizemlju su bile prilikom otvaranja, odnosno prilikom puštanja zatvorenika u jutarnju i popodnevnu šetnju obezbeđene tako da kada se vrata otvore, lanac koji je bio na vratima je dozvoljavao mogućnost toliko da se samo može jedno lice videti, odnosno da samo jedno lice izađe. To je verovatno bila bojazan NEMACA da zatvorenici ne bi mogli da provale možda i da izvrše bekstvo ili napad na stražare. Na obe dve strane zida su postavljene bile metalne šine, koje su se jednim dužinom vrata omogućavale da se pored zaključavanja sa ketance i pored lanca koji su zatvarali vrata i koji su mogli da se otvore samo u širini koliko jedan čovek da prodje te štanke su kačena, sprečavali da niko iznutra, pa čak i čovek sa neznatnom jačinom ne bi mogao da otvori ta vrata. Lanci su bili postavljeni sa spoljne strane vrata, tako da kada je zatvorenik trebao da iziszi u šetnju on je u visini jednog metra morao da prilikom izlaska i ulaska u sobu morao da se savije od nas zatvorenika i na taj način znatno uspori svoj ulazak ili izlazak iz sobe, što je sigurno bilo i te kako obezbeđeno NEMCIMA da računaju na to da ne može grupa zatvorenika od jednoga da prodje. Posebno je to pak služilo NEMCIMA za izivljevanje, jer znamo da kod puštanja u šetnju i prilikom povratka iz šetnje oni su obično stajali sa pendrecima i kukudacima i zatvorenik koji je morao da uspori i savije se da udje u sobu ispod lanca, na taj način je NEMCU bilo omogućeno da svakom pojedinačno idare po koji pendrek odnosno izbatina ga. Logoraši su sigurno morali da ovo na neki način izbegnu, te su preste izmislili da što pre prodju - proletu ispred NEMACA koji je stajao pred vratima, kako ga nebi mnogo batineo. Ja se takodje sećam još jednog slučaja i mislim da je to bilo negde u sobi i kako se je sigurno svak od nas zaplašio pošto

u proleće 1942. godine, i sećam se da je to bio praznik
USKRS i tada su od strane Crvenog Krsta počeli da sti-
žu paketi preko Opštinskog Crvenog Krsta u Nišu. Toga
dana, na dan praznika - primetili smo da jedna velika
špediterske kola idu u pravcu logora i da su natoverena
gomilom paketa. Logoraši pošto su bili redoznali da li
će neko od njih dobiti paket stajali su na prozorima
svojih soba, a naročito u prizemlju, a ja sam se toga
dana nalazio u sobi 14. Nemac se je ljutio i tražio da
se sklonimo sa prozora i neznam ko je od njih bio po či-
nu, ali znam sigurno da nije bio komendant, odnosno neko
od njegovih pomoćnika. On pošto mi se nismo sklonili sa
prozora, izvadio je pištolj i dok smo se mi setili i
shvatili da će on da puca na nas, jer smo u prvi mah
pomislili da to neće da učini na nas, jer je to bila ipak
sitnica, ali on je ipak opalio i mi smo se svi skamenili
odnosno srušili od straha i plegali po podu kako on ne
bi i dalje nastavio da puca. Međutim, on je opalio samo
jedan metak koji je uleteo u sobu i tog trenutka je okrznuo
od košulja jednog zatvorenika i nešto mu malo ozledio ko-
žu na ruci, tako da se je mala ranica stvorila a koja je
odmah iskrvarila. Pošto se čula vika tog trenutka iz na-
še sobe NEMAC je uleteo unutra sa tumačem i lekarom i ne-
što je previo ranu nečija, a onda nam je tom prilikom za-
pretio da ako se budemo pojavili opet, otvoriće vrata i
pucaće u sve nas. Tako smo mi odustali tom prilikom da
gledamo kroz prozor i ako smo željno očekivali te pakete
Crvenog Krsta o prazniku. To je samo jedan od detalja.
Međutim, Nemci su se služili svakojevika sredstvima, tako
da su ta zastrešivenja išla dotle da su se u toku noći
peli na prozor naročito naših soba koje su bile u prizem-
lju i kroz male otvore koji su služili za ventilaciju,
jer to nisu bili ozidani prozori sa staklom i krilima,
već sasvim mali prozori, stavljali su puške i mašingevere
u sobu i neko se je sigurno uvek od nas zaplašio pošto

je video da NEMAC drži tako to oružje na prozor i naravno ponosio se noćda da će NEMAC radi svog zadovoljstva i da puca.

U sobama moralo je da gori svetlo obavezno i oni su na taj način iz mreka veoma lako mogli da nas nasiravaju. To su takodje neki od detalja.

U vreme dok smo mi bili u logoru, odnosno pre nego što smo internirani i oterani dalje za NEMAČKU, u logoru nisu postojala nikakva druga sredstva, sem što su stražari svuda po stazama gde smo mi morali da prodjemo, bili postavljali svoje pse i sami stražari su stajali u jednom određenom razmaku i to sa uperenim mašinkama na gotove i pendrecias i korbačima, tako da su u svakom momentu bili spremni da nas požuraju i nekoga u tom prolazu sakaše i tuku. Međutim, kasnije - posle našeg odlaska, a to smo čuli od naših drugova da su u logor doterani i specijalno dresirani vođjaci koji su u svakom momentu hteli da jurišu na logoreše prilikom šetnje.

Sećam se dobro da je jednom prilikom da je dovedena grupa taoca iz Biše i to starijih ljudi, a koja je kasnije trebala da bude puštena, tako da su i oni, a mi mi takodje čuli da će jedna grupa tih taoca da bude puštena, ali nismo znali kada baš tačno treba da ih puste i jednog dana su njih desetak koji su trebali da budu pušteni NEMAC - stražar oterao ih je ispred zgrade stare kuhinje, naredio im je da se okrenu prema zidu, doveo jedan broj stražara sa puškama na gotove i naravno u njima je bila takva predstava i atmosfera bile daće biti tada streljani i to u samom krugu logora, ali je taj NEMAC koji ih je doveo naredio vojnicima a da pucaju u vis i prilikom pucnje, plutanu mnogi su dobili skoro nervi slom i njima je verujem taj utisak posle ovakvog pucnje i čina, ostao duboko u sećanju, a onda se ŠVABA smejao, pošto je sebi riredio još jedno zadovoljstvo i to na opšti strah TAOGA i naredio im je da bržećim korak izjuru iz kruga i na taj način su

oni bili pušteni, a NEMAC je bio više nego zadovoljan zbog tog njegovog kao podviga.

U logoru je bio od plaćenih radnika samo taj GRADA i ja nezana da li su ostali bili upšte u logoru, odnosno da li je bilo upšte takvih drugih. Dešavalo se je često da je jedan broj ljudi doteran i tu su se kretali kao slobodnjaci, ali se kakvom namernom i ko su to bili, da li kriminalci, a koji su kasnije pušteni i da li je bilo nekih drugih plaćenih koji su tu radili - kao radnici, meni to nije poznato.

Negde početkom avgusta smo doznali preko naših veza da će jedna grupa velika logoraša da bude transportovana na red za NEMAČKU. Pošto nismo znali tačno ko je to dan odredjen za transport, ali po atmosferi koja je vršena u logoru i po pripremama bili smo kao sigurno da će taj dan brzo doći. Drugarice koje su bile kao SLOBODNJACI i kojle da se kreću u logoru, počele su da vrše pripreme i da se spremaju namirnice, dozvoljavali su pakete, a i same drugarice su to redovno i ravnosno spremale prema svojih mogućnostima topliju odeću i čarape i to su štrikale same, tako da i ako je to bio mesec avgust ipak smo znali da će dok mi odemo to biti hladno vreme i da će nam imati provesti samo sa onim koje ponesećemo sa sobom i negde 10. avgusta 1942. godine, u logor je došlo nekoliko kamiona sa BUGARSKIM VOJNICIMA, oni su, odnosno NEMCI SU nas prezivali i naterali su nas po prezivu da udjemo u kamione i osetili smo ih po toj samoj atmosferi da se tu radi ni o čemu drugom, već samo o transportu. Tada je bilo prilično toplo i lepo vreme, a pošto se je stanica CRVENI KRST nalazila veoma blizu, a put nije postojao onaj koji sada postoji i koji izlazi prema TVRDJAVI, duže smo obilazili i koliko se je znalo o tom transportu može da posvedoči i činjenica da roditelji mnogih naših drugova i članovi porodica su izlazili uz put i pratili su nas prema žel. stanic, a naravno ne na samu stanicu, pošto je kada nas budu pretresali sve da nas odmah, kakav, tog

stanica bila blokirana i postavljen je bio transport i tom prilikom je iz našeg logora, a koliko se je sedam oterano preko 500 ljudi (oterano) da li je baš taj broj toliki je baš ne mogu sa sigurnošću da kažem, s obzirom da nisam imao mogućnosti da to proveravam.

Takođe mi je ostao u sećanju detalj da kada smo se popeli u kamion i mi smo pošli, imali smo utisak da eto napuštamo jedan koncentracioni logor i verovatno smo mislili da će naš odlazak na rad u NEMAČKU biti nešto drugoječiji nego sam boravak u logoru. U tom intuzijaznu smo bili dosta ponešeni sobom i zadovoljni što se oslobadjamo ovakvih uslova života u logoru mi smo zapeli, ali se ne sećam više šta, a jedan od BUGARA koji je bio pratice u kamionu je podigao pušku na nas i hteo da puce, ali neko je rekao od oficira da nas puste da povamo i tada su nas oterali na stanicu Crveni Krst, strpali su nas u konjske vagone tzv. "G" vagone, a odatle smo krenuli negde oko podne i to u pravcu BEOGRADA i nisam znali gde treba da sidjeno, pa su nas sačekali na BEOGRADSKOJ stanici, a koja je bila blokirana - verovatno ranije pripremljena zbog našeg dolaska i mi smo istovareni na BEOGRADSKU STANICU i bili smo opkoljeni NEMCIMA koji smo bili poterani pošice preko pontonskog mosta, a koji se nalazio prema starom SAJMIŠTU i uterani na logor na SAJMIŠTE. Ja u to vreme nisam pojma imao kakav je to logor i sećam se da je te večeri padala kiša, bilo je tamno i nisam znali ni gde se krećemo NEMCI su nas samo požurivali i udarali kundaci a sa svih strana da što pre predjemo pontonski most i tako nas predali NEMCIMA, a predevala nas je BUGARSKA VOJSKA. Bili smo razmešteni u neke velike paviljone, a mi te noći niko nisam znali gde se nalazimo i od nekih logoraše doznali smo kao da će mo sutra morati sve da predamo što imamo za jelo i to svako zrna hrane, tako da smo se savetovali grupno da te noći pojedemo sve što može da se pojede, pošto će kao sutra kada nas budu pretresali sve da nam oduzmu. Kažem, tog

jutra kada je svanulo, tek smo onda videli gde se nalazimo i tada smo primetili da je to nekadašnje sajmište i da je krug prepun logorašima i to izmučenima i pravim svetinama, a mnoge su iznosili na nosilima i mislili smo da su bolesni, a to su bili već mrtvi ljudi. Posle je bio jedan teški pretres u kome nam je bilo sve oduzeto, a mi smo bili smešteni u jedan poseban peviljon kao pripreveno sa ostalim zatvorenicima. To je bio prvi dan koji će nam ostati u sećanju, pošto smo od nekih starijih logoraša čuli da je tu neki bio poznati BATINAŠ koji je pripremao na SAJMIŠTU 500 batina štapova koji su oni tukli logoraše i na našu sreću je on tog dana od besa POLOMO NOGU, tako da nije mogao da prisustvuje našem pripremljenom dočeku iz NIŠKOG LOGORA i pored toga što smo dobili u ulasku u logor nešto batina, ipak su nam svi pričali da smo veoma dobro i sretno prošli i to smo zahvaljujući toj nesreći koja se je desila. Mislim da se je taj zvao KONVERT - da li je to tačno ime nije mi poznato. To je bio negde rođen iz VOJVODINE? A KOJI JE PO KAZNI BIO OSTAVLJEN U LOGOR NA SAJMIŠTU, a koji se posebno odlikovao zverstvima i svirepošću u odnosu na druge logoraše, pošto je bio nadaleko poznat kao BATINAŠ.

Cinjenica je da smo bili mi dovedeni kao posebna grupa, a zatekli smo jedno tako teško stanje u logoru na SAJMIŠTU u kome su se logoraši kretali kao svetci, koji su bili premlaćivani, i izgledali da te mere da su se jedva vukli, tako da je u logoru vladalo najveće oboljenje dizenterije. Izgleda da je to usledilo zbog nedostatka hrane i vode koju su pili logoraši. Posebno je dizenterija bila prenosljiva i veoma kočila logoraše. Tako da nam je ta slika sajmišta u odnosu na NIŠKI LOGOR predstavljala nešto što mi nismo mogli da shvatimo, a prema onome što smo mi zatekli u SAJMIŠTU NIŠKI LOGOR JE, naravno izuzimajući neke momente neugodne nam ipak je bio relativno dobro u odnosu na ostale

predstavljao nešto daleko, daleko bolje, nego što smo mi zatekli na samom SAJMIŠTU. Sticajem okolnosti, ono o čemu sam malo pre govorio da je BATAŠ glavni bio bolelo, odnosno da je bio izlomio nogu i da nije mogao da, a naročito u prvo vreme prema nama zauzima poseban stav da kao svežim i novim logorašima i njihovim shvatanjima, ponašao se prema nama posebno i da sprovede svoju teoriju naši su se drugovi iz NISKOG LOGORA držali prilično kompaktno i nisu se kretali u krugu drugih ili bar sami, već uvek u grupama, tako da je ta naša grupa posle mesec dana ipak je bila jedinstvena i kompaktna, jer je u tom logoru od strane NEMACA bila posebna taktika zavedena, a ljudi su svakodnevno pored nas umirali i to je bila grupa ljudi - partizana koji su bili baš sa KOZARE I TO U VREMENU KADA SU MI DOŠLI? A TO JE BIO A TO JE BIO AVGUST 1942. GODINE - uglavnom su bili ljudi iz okoline BOSNE i teški uslovi gladovanja brzo su ostavili trag i na naše drugove. Međutim, taj period je bio relativno kratak, tako da od naših drugova iz NISKOG LOGORA, tu nije niko podlegao. Mi smo bili prebačeni preko puta SAJMIŠTA u tzv. "TOTOVE" BARAKE koji su svojevremeno služili za prijem odbeglih NEMACA iz Jugoslavije. Tu smo bili smešteni i o nama se starala ORGANIZACIJA "TOT" i ništa nismo radili, a tlo je bilo toliko peskovito a nalazilo se je sa leve obale SAVE. To je za nas bio privremen smeštaj i vrlo je veliki broj naših drugova bolelo. Međutim, niko od njih nije stradao i negde oktobra 1942. godine TRANSPORTOVANI smo sa jednom većom grupom iz logora, sam naših iz NISKOG LOGORA i ostalih zatvorenika, transportovani smo za AUSTRIJU.

U svakom slučaju i pored veoma teških uslova života u LOGORU na sajmištu i TOTOVIM BARAKAMA i pored bolesti koja je vladala, naše grupe drugova koje se držale kompaktno - mislim SLOŽNO, odupirajući se BATAŠIMA ipak je prošla relativno dobro u odnosu na ostale

logoraše koje smo mi zatekli u logoru.
Dolaskom u AUSTRIJU, mi nismo imali pri ruci
karta i procenimo gde se nalazimo, došli smo na žel.sta-
nicu kasno u NOĆ. Put od žel. stanice do logora nama se
tada učinio dosta dug i bili smo okruženi NEMAČKIM TRA-
ŽARINAMA KOJI su nas sa oružjem stalno požurivali i udarali,
a mi smo padali i u mraku nismo znali gde se krećemo, jer
su nam to bili nepoznati tereni i kada smo doterani, se-
ćam se bili smo smešteni u neke barake i tek ujutru videli
smo i ustanovili da je to bio NEMAČKI LOGOR. Medjutim, mi
smo bili odvojeno potpuno od svih ostalih zarobljenika.
Nas su stavili odmah do logora koji je bio ogradjen žicom
od našeg dela logora od USKOG LOGORA, odnosno logora gde
su bili RUSKI ZAROBLJENICI. Posle velikog broja kupanja
i dezenfekcije pa čak i elamariče koje smo tamo iseli u
logoru, mi smo tu u logoru bili negde do januara 1943. god.
Logor se zvao stalak 17B. U medjuvremenu smo dobili prvi
put pakete od Jugoslovenskog Crvenog Krsta, a obzirom
da smo bili prilično izmučeni i iscrpljeni boravkom na
SAJMIŠTU i u TOTOVIK barakama, izgleda da smo bili pri-
premljeni sa rad u NEMAČKU i NORVEŠKU, tako da su prema
nama vodili jedan poseban režim i ako smo bili strogo iso-
lovani. Tu nije bilo nekih tirenija, sea uobičajenih mal-
tretiranja, a na koje smo bili već navikli.
No, jednog dana su se NEMCI nešto usmavali,
verovatno da su hteli nekakav red i čistoću da uvedu u logor.
Nama nije bilo jasno šta se sprema, tako da su nas sutra
dan ve fotografisali i dali nam brojeve logoraške kao
osudjenici da se slikamo i dobili smo metalne pločice po
smo po tome zaključili i došli do ubeđenja da smo regi-
strovani u tom logoru kao ratni zarobljenici. Kasnije se
ne ostavilo da je izvršena neka komisija koja je bila sa-
stavljena od strane Crvenog Krsta, tek mi smo na taj način
jednim sticanjem okolnosti, da li sredom ili ne, bili re-
gistrovani kao ratni zarobljenici. Sve ta grupa naših

drugova koje se nalazila u tom delu logora do čitavog vreme do januara meseca kada smo transportovani iz tog logora nije uopšte imala mogućnosti, sea veze kada se donosila hrana da neku reč progovore o životu kao ratni zarobljenici iz koje smo grupe, odnosno drugova doznali da se nalazi jedan veći broj ratnih zarobljenika posle kapitulacije JUGOSLAVIJE.

Nama je bila dodeljena jedna grupa RUSA na čelu sa jednim oficirima - lekarom, koji je imao zadatak da krzo način ishrane omogućí da se mi potkrepimo i obezbedi da ne dodje do pojave PEGAVOG TIFUSA, odnosno omogućí nam da budemo spremni za rad u NEMAČKU. Kada su NEMCI došli do saznanja da smo mi spremni za duži transport i za rad mi smo onda oterani i transportovani negde 22. januara 1943. godine, posle punih pet dana transportovanja u teretnom vagonu i stigli smo u STRAZBURG u logor 2-D, tako se tada zvao taj zarobljenički logor. U tom logoru smo takedje bili posebno smešteni i to potpuno kao ratni zarobljenici i posle kraćeg zadržavanja i raspoređivanja na rad na prugu i drugim mestima u NEMAČKU, negde marta, znem da smo bili oko 2 meseca u tom logoru, kašem marta 1943. godine, jedan veliki broj naših drugova i ranijih koji su došli u tom logoru kao interuirci, bilo je odredjeno i poslato za rad u NORVEŠKU, dok jedan mali broj, a medju kojima sam bio i ja RASPOREĐENI smo bili na rad u NEMAČKOJ. Takedje smo bili smešteni u logoru - baraci, koje su bile izolovane potpu o od ostalih ratnih zarobljenika. Tek negde 1944. godine počeli su da nas mešaju i dozvoljavaju da se sastajemo i sa ostalim ratnim zarobljenicima.

I u tim zarobljeničkim logorima, kao i u logoru u AUSTRIJI, bila je nešto podnošljivija atmosfera, kao i u logoru 2-D - mi smo tretirani pod poseban režim, tako da se sećam jednog detalja tog logora, kada je nama bila donešena neka hrana, a to je hrana koja je bila čorba, odnosno neka vodljikava supa spremljena sa njihovom repom i logoraši

su onako izgledali pojurili da uzmu od jednog logoraša koji je nosio kantu sa HRANOM. Onda je NEMAC koji je bio u krugu LOGORA - gde je postojala kao neka ulica i sa neki barakama gde su smešteni njihovi VOJNICI, pucala na naše drugove i tom prilikom, tim metkom su trojica njih ranjeno.

Te sam izneo da bih kazao da je taj odnos u tim zarobljeničkim logorima prema nama bio jedan poseban gest NEPREDJIVOSTI i ako smo u LOGORU U NORVEŠKOJ dobili nekakav status RATNIH ZAROBLJENIKA.

Kada je najveća grupa naših zarobljenika oterana - internirana iz LOGORA iz NEMAČKE za NORVEŠKU, nas mali broj je ostao i bili smo raspoređeni u raznim grupama radnim. Naša grupa u kojoj sam ja bio raspoređen je bila negde od logora 90 km. udaljenosti na rad na nekom imanju u POLJOPRIVREDI. Kasnije, posle nekoliko meseci smo CELA RADNA komanda, kako se tada zvalo, prebačeni smo bili na neku drugu RADNU KOMANDU, a to je bio rad u ŠUMI. Dok smo radili na polj. imanju smo imali bar DOSTA HRANE, dok je rad u ŠUMI bio posebno težak, jer nismo imali mogućnosti čak ni da dobijemo po nekad hrane. Koliko se naša radna komanda sa interniranim tretirala posebno NEMAČKOM REŽIMU, kao logoraši, služi i taj momenat da su u našu komandu kasnije, dokerivani po kazni neki stari ratni zarobljenici, a koji su verovatno učinili neki prestup u logoru zarobljeničko, pa su dokerivani na rad u našu radnu komandu i kao to im je predstavljalo neku kaznu malo teže prirode.

Mi smo bili tada strpani u neka improvizovana drvena barakama i nismo imali mogućnosti na bilo kakvu slobodu kretanja, a na rad smo terani obavezno sa nemačkim strojarima, a takoe isto i vraćani sa rada. Uveče, prilikom spavanja, od nas je uzimana obuća i pantalone i zatvarane su u posebnu prostoriju u kojoj se ispred u krevetićima i to od momenta kada smo otisli iz logora pa sve do momenta dok nismo mogli da dobijemo ispečenaj preko pizze, nismo znali šta se dešava u našoj kućici.

nalazio stražar tako da bi nam na taj način onemogućili eventualno bekstvo i tobez obuće i pantalonu.

Inače, što se tiče samog rada, rad je bio težak, a stražar je stajao - pa su čak i civili NEMAČKI stajali nam stalno nad glavom, a od nas se je stalno tražilo da damo maksimum efekta na radu, dok većina od nas nije bila sposobna, fizički a posebno što nije želela i volela da radi za NEMCE, odnosno na taj način svetsno NEMCIMA pomaže.

Kasnije negde, II polovinom 1943. godine, obzirom da smo bili registrovani kao ratni zarobljenici, dato nam je pravo da možemo da se dopisujemo sa svojim porodicama i to je verovato bilo po NEMAČKIM PROPISIMA važilo i za druge zarobljenike, pa su postojali posebni OBRASCI a koji su se sastojali iz dva dela. Jednom smo mesečno imali pravo da pišemo svako od nas, odnosno od stražara ili komandanta logora ili radne komande, dobijao je po pismo - obrazac, kojim je mogao da se javi svojim i naravno drugi deo tog pisma kada se dobije u JUGOSLAVIJU, mogao je onaj koji je želeo da piše svome članu porodice - logorašu da mu se javi. Ja sam koristio tu mogućnost stalno i pisao svome ocu, a imao sam mogućnost da i želeo sam da sačuvam sve ta pisma jer sam se nadao da ću se vratiti jednog dana i sačekati odgovor od oca. Jedino koje su mi ostale kao uspomene, a to je da ja imam skoro sva pisma od 1943. (polovinom godin) do oktobra 1944. godine, kada je Niš oslobođen i sva ta pisma ima i to kako moja koja sam ja pisao mome ocu, tako i one koje je on meni pisao u NEMAČKOJ.

Kasnije, kada sam dobijao ja i ostali pakete, ipak se po negde progura i koje vest i znali smo kakva je situacija na istočnom frontu i kakvo je stanje u Jugoslaviji i to od momenta kada smo otišli iz logora pa sve do momenta dok nismo mogli da dobijemo izveštaj preko pisama, nismo znali šta se dešava u našoj zemlji.

I to mi je kažen, ostale drage uspomene što ta pisma čuвам i zbog toga što smo znali tu situaciju kako se kreće na istočnom frontu i da su SOVJETI došli već blizu BUGARSKE JA SAM U JEDNOM PISMU NAPISAO, naravno vodio sam računa kako ću to da kažen da mi je poznata potpuno situacija kakva je u JUGOSLAVIJI i neće me ništa iznenaditi ako od oca više ne dobijem odgovor. Tako da je stvarno to moje poslednje pisao stiglo i od tada do povratka u našu zemlju, ja pisao nisam dobio ni jedno - posle kapitulacije NEMAČKE, zbog toga što je oktobra 1944. god. NIŠ bio oslobođen.

Januara 1944. godine zbog situacije na istočnom FRONTU NEMCI su nas vodili preko 400 km. pešice i to po najvećoj zimi, a koja je bila veoma snegovita i jaka zima i terali su nas čak na ZAPADNU STRANU NEMAČKE. Logor u kome sam se ja nalazio u to vreme je u stvari poslednje uporište bilo od NEMACA i ja sam ostao do maja 1945. godine. Znači, ostao sam sve do praktično pre nedelju dana nego što je NEMAČKA zvanično kapitulirala.

NOŽICA. Pisma koje imate i logorske slike VERUJEM DA ĆE TE IH POKLONITI MUZEJU, kako bi ih stavili u vitrinae, pošto je sprem u logoru pripremljen za prihvatanje tog materijala, ali ga nažalost vrlo malo imamo.

Inače, zahvaljujem na datoj izjavi koja će mnogo koristiti za rasvetljavanje pojedinih momenata, a što je najvažnije želim da posetujete logor i da druge upućujete da tamo dođu, kako bi logor dobio ono što mu i pripada.

Razgovor savlšen dana 17. februara 1969. godine.

Razgovor vodio NOŽICA BRANKO, saradnik Narodnog muzeja u Nišu.